

Від редколегії

Прикметною рисою сучасного історіографічного процесу є персоніфікація подій і явищ нашого минулого. Багато постатей української історії повертаються на її сторінки і гідно поцінуються, місце і роль інших переосмислюється, чимало ще не отримало визначених оцінок.

Загальновідомо, що чим коротша часова відстань від життя особи до висвітлення її діяльності, тим складніше даються історичні портрети, тим важче оцінити політичні погляди і дії, людські чесноти і ницості.

Володимир Щербицький — колишній голова Ради Міністрів УРСР і перший секретар ЦК КП України, член політбюро ЦК КПРС, саме належить до діячів вже минулої, але не надто віддаленої історичної доби. У сьогочасному українському суспільстві його діяльність має досить широкий розклад оцінок: від ностальгічно прихильних до різко негативних, як і епоха та лад, в яких йому довелося діяти.

Виходячи з цього, а також, сповідуючи принцип плюралізму думок, редколегія подає статті про В. Щербицького двох відомих вітчизняних учених — академіка П. Т. Тронька і професора Ю. І. Шаповала.

Водночас сподіваємося, що їх публікація дасть новий імпульс обговоренню на сторінках часопису надзвичайно важливої й невичерпної теми про роль особи в історії.

П. Т. ТРОНЬКО (Київ)

В. В. ЩЕРБИЦЬКИЙ
(1918—1990)

Історія знає чимало випадків, коли політичні лідери стають немовби заручниками своєї епохи. Посмертна доля спочатку буває до них немилосердною, на їхні плечі лягає відповідальність за катастрофи і невдачі. Лише з віддалі років стають ясними справжні причини трагедій і людських драм, і тоді починається процес реабілітації в суспільній свідомості тих, кого вважали мало не одноособовими винуватцями всіх бід. Виникає усвідомлення того, що від однієї людини не можна вимагати надто багато, що політика — це мистецтво можливого.

Щось подібне відбувається нині навколо постаті одного з найяскравіших політичних діячів України другої половини ХХ ст. — В. В. Щербицького. На найвищих щаблях влади в Україні він перебував безпрецедентно довго — 25 років, з його іменем міцно пов'язані і блискучі злети, і прикрі, тяжкі невдачі. Завжди було багато охочих зосередити увагу в оцінках його діяльності саме на невдачах, зробити його злим демоном Чорнобильської трагедії. Навряд чи для цього є достатні підстави. Щербицький був сином свого часу, а час був такий, що політичні рішення для України приймалися далеко за її межами. Голова Ради Міністрів, перший секретар

ЦК Компартії України міг протестувати, наполягати (що найчастіше і робив В. В. Щербицький), але останнє слово було не за ним. І лише конструктивний, неупереджений аналіз усіх його заслуг та прорахунків дасть відповідь на питання про особисту роль В. В. Щербицького в українській історії.

Володимир Щербицький народився 17 лютого 1918 р. у м. Верхньодніпровську Катеринославської губернії (нині — Дніпропетровська область) у родині робітника. Його батько, Василь Григорович, був механіком на електростанції й користувався серед своїх товаришів великим авторитетом і повагою. Спеціальної освіти не мав, але самостійно оволодівав необхідними знаннями. Коли над Верхньодніпровськом нависла загроза німецької окупації, райком КП(б)У залишив його в тилу ворога для організації явочної квартири підпільників. Упродовж усіх місяців окупації в хаті Щербицьких, де, крім батька, жили мати і молодший брат Володимира, була явка підпільників. Партизаном став і другий брат Щербицького — Георгій. Він загинув у 1944 р. у Білорусії, будучи політруком партизанської роти. Батько пережив його ненадовго: у 1949 р. його не стало. Мати Володимира — Тетяна Іванівна походила з бідної селянської родини. Це була людина великої душі і невичерпної енергії. У великій сім'ї їй завжди вистачало роботи, вона була незмінно життєрадісною, веселою і діяльною.

Здібний і наполегливий Володимир рано виявив хист до організаційної роботи. Ще навчаючись у середній школі, він працював інструктором і пропагандистом райкому комсомолу. В 1936 р. став студентом механічного факультету Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, який закінчив перед самою війною. Під час навчання працював креслярем, конструктором, машиністом компресорів на заводах Дніпропетровська. Паралельно закінчив річну школу пропагандистів. У квітні 1941 р. став членом партії.

Працювати за призначенням на посаді заступника головного механіка Верхньодніпровського дослідного заводу Володимиру Щербицькому не довелося. На початку війни його призвали до лав Радянської армії і направили на навчання у Військову академію хімічного захисту. Пройшов у ній прискорений курс й у званні лейтенанта був направлений у розпорядження Закавказького військового округу, став начальником хімслужби 34-го стрілецького полку. До грудня 1945 р. працював на офіцерських посадах у військах фронту. Тоді ж одружився з вчителькою Р. Г. Жеромською, яка стала йому вірним другом на все життя.

Демобілізувавшись напередодні нового 1946 р., Володимир Васильович повернувся додому і влаштувався на роботу начальником бюро планово-попереджувальних ремонтів коксохімічного заводу. Невдовзі його обрали секретарем партбюро цього заводу. Із січня 1948 р. він уже працював у Дніпродзержинському міськкомі партії — спочатку завідуючим оргінструкторським відділом, а із серпня того ж року — другим секретарем міськкому. У 1952 р. — парторг ЦК КПРС на Дніпродзержинському металургійному заводі. Із серпня 1952 по лютий 1954 рр. — перший секретар Дніпродзержинського міськкому ЦК Компартії України, у 1954—1955 рр. — другий, а у 1955—1957 рр. — перший секретар Дніпропетровського обкому. В 1957 р. він став членом президії (згодом політбюро) і секретарем ЦК Компартії України.

Працюючи на цих високих посадах, потрібно було мати насамперед дивовижну працездатність і професіоналізм, помножені на оперативність і чіткість у роботі. Змолodu, обравши шлях партійного функціонера, В. Щербицький напрочуд швидко оволодів мистецтвом “відповідати за

все”. Його поважали за оперативність, за вміння дивитися в корінь проблеми, за те, що особисте для нього ніколи не стояло на першому плані. Щоб безперебійно працювала відроджена величезними зусиллями промисловість (а Щербицькому на всіх посадах діставалася переважно ця ділянка роботи), доводилося по кілька діб не спати, жити “на колесах”, щодня зустрічатися з сотнями людей. Йому було важко, але з ним було легко. Це вже знали не лише у Києві, а й у Москві — відтоді як обрали Володимира Васильовича на переломному ХХ з’їзді партії членом Центральної ревізійної комісії.

В кінці лютого 1961 р. В. В. Щербицький був висунутий на посаду Голови Ради Міністрів України¹. На високому державному посту він опинився у тяжкий для України час хрущовських експериментів. Одержимий ідеєю “наздогнати і випередити Америку”, Хрущов блискавично реагував на всякі, часто авантюристичні проекти миттєвого досягнення цієї мети. То йому здавалося, що ключ до успіху — у поділі обкомів на промислові і сільськогосподарські, то він починав шалену рекламу “цариці полів” — кукурудзи. На січневому пленумі ЦК КПРС (1961 р.) Хрущов гостро критикував керівників Компартії України, і М. В. Підгорному довелося довго виправдовуватися, посилаючись на погодні умови і незадовільну роботу керівників усіх рівнів. Це й вирішило долю попередника Щербицького на посту Голови Ради Міністрів України Н. Т. Кальченка. Щербицькому дісталися у спадок не тільки вкрай розбалансована економіка, а й ілюзорні уявлення керівників республіки про причини невдач: досить, мовляв, провести серію кадрових змін і становище поліпшиться.

Реаліст у політиці, тверезий і розважливий керівник, Щербицький добре розумів, що це далеко не так. Але М. Підгорний продовжував у своїх виступах запевняти, що завдання семирічки Україна зможе виконати за 5 років. Володимир Васильович був переконаний — новий принцип побудови партійних організацій за галузевою ознакою став новим гальмом на шляху господарського розвитку. Розуміння у керівництва ЦК він не зустрів: Підгорний, як і раніше, пов’язував з новою системою відхід від партійного адміністрування і декларативності у керівництві економікою. Незважаючи на це, Щербицький виклав своє бачення проблеми у доповіді на пленумі ЦК Компартії України про хід виконання плану четвертого року семирічки. Він говорив про те, що раднаргоспи розпорошують кошти і тому не виконують планів капітальних робіт, своєчасно не вводять до ладу виробничі потужності. Зазначив також, що Укрраднаргосп незадовільно координує господарську діяльність раднаргоспів, керує канцелярсько-бюрократичними методами².

Чутки про незгоди у партійному керівництві України дійшли до Хрущова, і він розв’язав проблему з властивою йому категоричністю — відправив Щербицького туди, звідки він і прийшов, у Дніпропетровськ. Рішенням Президії Верховної Ради УРСР від 28 червня 1963 р. В. В. Щербицького було увільнено від обов’язків Голови Ради Міністрів³. У липні 1963 р. його знов обрали першим секретарем Дніпропетровського обкому Компартії України. А далі події розгорталися з лавиноподібною швидкістю: Підгорний був обраний секретарем ЦК КПРС; першим секретарем ЦК Компартії України став П. Ю. Шелест. А невдовзі, у жовтні 1964 р., пробив час і самого Хрущова, якого усунули з поста першого секретаря ЦК КПРС.

Опала і “почесне заслання” не пройшли безслідно для В. В. Щербицького. Він переніс інфаркт. Перебуваючи в лікарні, багато думав про те, наскільки згубними є волюнтаристські методи в партійній роботі. Від-

тоді намагався уважно прислухатися до думок тих, хто його оточував, бути демократом навіть в умовах адміністративно-командної системи.

Новий перший секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв добре знав В. Щербицького. Не було нічого дивного в тому, що він виступив ініціатором повернення Володимира Васильовича з Дніпропетровська і нового призначення його Головою Ради Міністрів УРСР. 15 жовтня 1965 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила призначити В. В. Щербицького Головою Ради Міністрів УРСР⁴. З 1965 по 1966 рр. він — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, в 1966—1971 рр. — кандидат в члени політбюро ЦК КПРС, з квітня 1971 р. — член політбюро ЦК КПРС⁵.

На той час ситуація в Україні, як і в усьому СРСР, дещо стабілізувалася. Середина 60-х рр. проходила під знаком початку здійснення економічної реформи, і зрушення були наочними як в економічній, так і в соціальній сферах. Позитивно позначилася на розвитку економіки і відмова від поділу партійних організацій на промислові і сільські. Відновлення єдиних партійних організацій, як і скасування раднаргоспів та відновлення союзно-республіканських міністерств, Володимир Васильович сприймав як свою перемогу. Але він не міг не бачити того, що організаційна структура управління виробництвом, форми і методи планування й економічного стимулювання давно застаріли, не відповідали можливостям і потребам. Ставка на валові показники не стимулювала нововведень, так само як існуюча система оплати праці. Особливо пригнічувало Голову Ради Міністрів те, що мало не всі господарські питання доводилося довго узгоджувати з всесоюзними міністерствами і відомствами. Невідповідність між вкладеними зусиллями і конкретними результатами роботи час-то була разуючою.

Того, що було ясно Володимирі Васильовичу, не міг не помічати і П. Ю. Шелест. На десять років старший за віком, він мав неабиякий досвід як господарської, так і партійної роботи. Проте, за свідченням помічника Щербицького В. К. Врублевського, як керівник Шелест “був жорстким, а інколи навіть і жорстоким... Це була особистість таранного типу, схильна до авторитарних методів”⁶. Пізніші, ініційовані закордонними українознавцями спроби представити Шелеста виразником “українського автономізму” не ґрунтуються на реальних фактах. Шелест був послідовним провідником політики Москви, і Брежнєва в його стилі керівництва дратував не міфічний “автономізм”, а непослідовність, шарахання з однієї крайності в іншу. Навряд чи він забув, як Шелест на кожному кроці славословив Хрущова, а після його звільнення крикливо звинувачував його у авантюризмі, волюнтаризмі, створенні нестерпної, неможливої обстановки для роботи⁷.

А в країні тим часом розгорталася нова політична кампанія — знову під гаслом “різкого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції”. На цей раз у фокусі уваги опинилися роботи по землеустрою; особлива роль відводилася розвитку меліорації земель. Про обсяг робіт, який довелося здійснити Раді Міністрів у цьому напрямі, свідчить їх сумарна вартість — 2 млрд крб., що майже відповідало обсягу коштів, які були вкладені в усе сільське господарство України за семирічку. Далеко не в усьому ці витрати себе виправдали, хоча робота була здійснена величезна.

Трапилося так, що автору цих рядків довелося працювати з Щербицьким у Раді Міністрів упродовж багатьох років — ще відтоді, як він уперше очолив Раду Міністрів. Як відповідальному у Раді Міністрів за гуманітарний блок проблем мені особливо приємно згадувати, з якою увагою ставився Володимир Васильович до охорони історико-культурної спадщини і

розвитку національної самосвідомості українського народу. У лютому 1967 р. з його ініціативи Рада Міністрів прийняла постанову “Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереженню пам’ятників архітектури, мистецтва, археології й історії в Українській РСР”. Але на місцях постанова виконувалася повільно, що й спонукало мене звернутись у серпні 1968 р. з доповідною запискою на ім’я В. В. Щербицького. Довелося перерахувати випадки чергового знесення пам’ятників, пошкодження інтер’єрів, самовільного вилучення художніх цінностей, недбальства у визначенні охоронних зон. Володимир Васильович зреагував миттєво: питання про хід виконання лютневої постанови розглядалося на спеціальному засіданні Президії Ради Міністрів. Серед її ухвал особливе значення мали ті, якими передбачалося скласти уточнені списки пам’яток, утворити у Львові історико-археологічний музей. Завдяки прийнятим рішенням чітку програму своєї роботи дістало створене невдовзі Українське товариство охорони пам’ятників історії і культури (УТОПІК).

Володимир Васильович проявляв великий інтерес до роботи над унікальним 26-томним виданням “Історія міст і сіл Української РСР”. Слід зазначити, що випуск цього видання наштовхнувся на протидію московського керівництва. Пізніше, коли один з томів уже побачив світ, на одному із засідань ЦК КПРС М. Суслов демагогічно заявив: “Кажете, немає паперу? Видаємо не те що треба, а ось куди йде папір” і підняв над головою масивний том ⁸.

Зрозуміло, що без підтримки Володимира Васильовича Щербицького це видання навряд чи побачило б світ. Адже і в Україні у нього було чимало противників, і серед них тодішній секретар Львівського обкому партії В. Маланчук. І якщо унікальне видання загальним обсягом 2360 авторських аркушів з 9 тисячами ілюстрацій побачило світ, а 14 томів було видано ще й російською мовою, то в цьому велика заслуга В. В. Щербицького.

У квітні 1971 р. Володимира Васильовича обрали членом політбюро ЦК КПРС. Оскільки раніше з республіки обиралося лише по одному члену політбюро, а від України їх тепер було два, це обрання було сприйняте як сигнал того, що Шелесту невдовзі доведеться залишити свій пост. Так воно і сталося. Петра Юхимовича невдовзі перевели в Москву на пост заступника Голови Ради Міністрів СРСР, а потім тихцем відправили на пенсію. У травні 1972 р. першим секретарем ЦК Компартії України одноголосно було обрано В. В. Щербицького. На цьому посту йому довелося працювати 17 років.

В. В. Щербицький прийшов до керівництва партійною організацією республіки у складний час. Після тимчасового прискорення темпів розвитку народного господарства, викликаного реформою 1965 р., відбувся їх різкий спад, хоч обсяг використовуваних ресурсів продовжував зростати. Уповільнилася динаміка продуктивності праці, зменшилася рентабельність підприємств, швидко старіли основні виробничі фонди. Падіння темпів розвитку було особливо помітним в аграрному секторі, незважаючи на збільшення капітальних вкладень у сільське господарство.

Особливо складна обстановка створилася в ідеологічній сфері. Досвідчений інтриган В. Маланчук всіляко використовував свою репутацію борця проти українського буржуазного націоналізму і цим здобув собі політичні дивіденди в очах брежнєвського “сірого кардинала” М. Суслова. Не без його допомоги Маланчук став секретарем ЦК Компартії України з ідеології. Намагаючись підтвердити свою репутацію “патріота-інтернаціоналіста”, він ревню взявся за викорчовування всього, що було пов’язане із захистом національної самобутності. Здійснений з його ініціативи

справжній погром наукових установ, творчих спілок, громадських організацій вівся під приводом боротьби проти “активного насадження націоналістичних поглядів та національної обмеженості”. Будь-який вияв інакомислення і просто нестандартний погляд на речі послідовно переслідувався.

Жорсткий ідеологічний пресинг, запроваджуваний апаратом ЦК, викликав найнегативнішу реакцію в суспільстві. Помітно пожвавився дисидентський рух. Посередньо все це вдарило і по репутації В. В. Щербицького. Запопадливість Маланчука його дратувала, але Москва диктувала жорстку лінію у боротьбі проти “проявів українського буржуазного націоналізму”, й усунути Маланчука з посади він наважився лише у квітні 1979 р.

Власне ставлення Щербицького до гострого і болючого для України національного питання було двоїстим. У своїх доповідях і виступах він незмінно наголошував на необхідності зближення, а у віддаленому майбутньому і злиття націй. При цьому він підкреслював, що цей процес не можна форсувати, але не потрібно й штучно гальмувати. Досить часті спроби зобразити Щербицького як прибічника беззастережного злиття націй не відбивають його позицію з цього питання. Під час підготовки нової Конституції України він наполягав на внесенні в неї поправки про те, що Україна — суверенна держава. Природно, що ця поправка не узгоджувалася з офіційно прийнятою в СРСР доктриною обмеженого суверенітету республік. Закон про державний статус української мови був прийнятий Верховною Радою також за часів Щербицького.

Водночас 70—80-ті роки стали часом поглиблення русифікаційних процесів в Україні. Не стало українських шкіл у Донецьку, Миколаєві, Сімферополі та деяких інших містах. Російська мова переважала і в інформаційному просторі. Такою була загальна тенденція, що випливала з ідеологічних настанов центру. Час від часу Щербицький намагався їй протидіяти. Так, у травні 1973 р. на засіданні політбюро ЦК він рішуче виступив проти пропозиції про припинення випуску “Кримської правди” українською мовою, зауваживши, що в Криму проживає близько півмільйона українців⁹. Але загалом Щербицький послідовно не протистояв тому, що в духовному житті республіки за ширмою інтернаціоналізму утверджувалася атмосфера байдужості до рідної мови, національного нігілізму.

Проте культурна сфера завжди займала велике місце у діяльності В. В. Щербицького. Він предметно займався ремонтом Оперного театру, ініціював будівництво будинку для письменників, всіляко підтримував український спорт, ініціював присудження щороку трьох державних премій ім. Т. Шевченка. Стали традиційними шевченківські свята літератури і мистецтва, всесоюзні фестивалі “Київська весна”, “Золота осінь”, огляди самодіяльного мистецтва. З ініціативи Володимира Васильовича на політбюро ЦК у липні 1976 р. було розглянуто питання про стан українського музейництва і вжито відповідних заходів щодо його істотного поліпшення. Велика робота була проведена урядом, очолювана Щербицьким. У підготовці й відзначенні 100-річчя з дня смерті і 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, а також ювілейних дат багатьох інших видатних діячів української культури. Володимир Васильович приділяв велику увагу будівництву шкіл і дошкільних закладів, підготовці кадрів вищої кваліфікації у вузах й, особливо, розвитку науки в Україні.

Вважаючи однією з насущних проблем житлову, В. В. Щербицький докладав усіх зусиль до того, щоб масштабні плани житлового будівництва

виконувалися (хоч і не сприйняв формулу “кожній сім”ї до 2000 р. — окрему квартиру”, вважаючи її “мильною бульбашкою” і направивши щодо цього відповідного листа в Москву). Він суворо припиняв усякі спроби посадових осіб використати службове становище в особистих цілях, дістати квартиру поза чергою. В. Щербицький завів правило, за яким керівні працівники не мали права будувати власні дачі і навіть купувати автомобілі.

Володимир Васильович щиро любив Україну. Брежнєв дуже хотів бачити його наступником О. Косигіна на посту Голови Ради Міністрів СРСР. Довгі умовляння ні до чого не привели: Щербицький рішуче відмовився. Пізніше пояснював свою відмову так: “Цей розбавтаний віз було вже не вивезти. Та й у московські ігри я не граю”. Безуспішно закінчилася і друга спроба московського керівництва “переманити” Щербицького в Москву, коли Брежнєв був уже тяжко хворим. “В цій політичній грі я не хочу брати участь”, — знову заявив він.

Окремо слід сказати про роль В. В. Щербицького в увічненні подвигу радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни і побудові музейного комплексу, до якого я, як заступник Голови Ради Міністрів, мав безпосереднє відношення. Від самої ідеї до втілення це було дітище Володимира Васильовича. Ще в жовтні 1973 р. він у спеціальному листі в ЦК КПРС звернув увагу на те, що в республіці немає такого місця, де можна було б сконцентрувати реліквії ратної і трудової слави радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Вносилися пропозиції про спорудження у Києві музею з орієнтовною вартістю будівництва близько 7 млн крб.¹⁰ Невдовзі в республіці оголосили відкритий конкурс на проект пам’ятника, перемога в якому дісталася відомому скульптору Є. Вучетичу.

Втілений у бронзі і камені архітектурно-скульптурний ансамбль з 62-метровим монументом Матері-батьківщини не раз потрапляв під обстріл критики. Ні художні якості проекту, ні його прив’язка до місцевості не є бездоганними. Але без силуету пам’ятника вже неможливо собі уявити сучасний Київ. А музей з часу його заснування відвідали десятки мільйонів людей.

Як справедливо зазначив академік НАН України І. Ф. Курас, загальна оцінка діяльності В. В. Щербицького не може бути однозначною. Його особиста енергія, наполегливість, працездатність і цілеспрямованість внесли свіжий струмінь у діяльність ЦК, обкомів партії, місцевих, партійних, радянських, господарських і громадських організацій. Але кількісні показники зростання досягалися переважно за рахунок екстенсивних факторів. В міру їх вичерпання почалося невпинне падіння ефективності суспільного виробництва, виявилися ознаки застою в усіх сферах. Відірваність від реальних життєвих проблем, догматичний схематизм у теорії, апологетика “розвинутого соціалізму” породжували зневіру, нігілізм, порушення законності і норм моралі¹¹.

Будучи сином свого часу, Щербицький сприймав поняття єдиного народногосподарського комплексу як фіксацію переваг соціалістичного способу виробництва. Він був переконаний, що централізація управління дає змогу досягти потрібних результатів в екстремальних ситуаціях, у виконанні масштабних народногосподарських програм. Бачив він і значні перекося й деформації, породжувані однобоким розумінням централізації. Не міг не розуміти, що пріоритет зовнішньополітичних доктрин і гонка озброєнь підривають фундамент стабільного існування держави, що на економіці України вкрай негативно позначається незавершеність виробничого циклу майже 80 % її підприємств. Про те, що перший секретар

ЦК Компартії України постійно намагався протистояти диктату Москви, свідчать підписані ним численні листи в ЦК КПРС щодо капіталовкладень у металургійну і вугільну промисловість, його неодноразові випадати проти “московських бояр” на засіданнях республіканського політбюро. Ясно, що опір великодержавним намірам Москви з його боку міг бути сильнішим. Це особливо наочно видно, якщо проаналізувати ситуацію, яка виникла навколо будівництва в Україні атомних електростанцій.

Нависла над Україною екологічна загроза всерйоз турбувала керівників республіки. Ще в листопаді 1976 р. її уряд прийняв постанову про підвищення якості комплексної екологічної експертизи проектів будівництва та реконструкції підприємств. Коли затверджувався план розвитку атомної енергетики на 1981—1985 рр., президент АН України академік Б. Патон звернувся до В. В. Щербицького з листом, в якому попереджав про можливі катастрофічні наслідки зосередження в Україні великої кількості АЕС. Наслідком цього був лист на адресу ЦК КПРС, підписаний В. В. Щербицьким, в якому зазначалося, що при виборі промайданчиків Рівненської АЕС були допущені серйозні прорахунки і що Міністерство енергетики й електрифікації СРСР не вживає дійових заходів по забезпеченню надійної і безпечної роботи атомних електростанцій¹². Реакція на цей тривожний лист була практично нульовою. Коли ж сталася трагедія на Чорнобильській АЕС, на адресу Щербицького пролунало чи не найбільше докорів.

Емоційний шок, викликаний Чорнобильською катастрофою, виразно змістив акценти в оцінках багатьох політичних діячів, але Щербицький опинився у фокусі громадського обурення. Його почали представляти як одного з останніх могікан тоталітарної системи, противника демократії. В листопаді 1988 р. у Києві відбувся перший у новітній історії масовий мітинг, присвячений екологічним проблемам. На ньому було гостро поставлене питання про відповідальність конкретних службових осіб, починаючи від В. В. Щербицького, за приховування наслідків Чорнобильської катастрофи.

Покладати на Щербицького особисту відповідальність за катастрофу немає підстав: ЧАЕС була екстериторіальною і підпорядковувалася безпосередньо Москві. Провина Володимира Васильовича полягала у тому, що він, очевидно, недооцінив спочатку масштаби катастрофи і не вжив адекватних заходів, щоб попередити населення про можливі наслідки опромінення. Це було зроблено із запізненням, лише 5 травня. До того (та й пізніше) циркулювала здебільшого дозована заспокійлива інформація. Таким же заспокійливим був і тон доповідної записки Щербицького в ЦК КПРС від 22 травня, в якій зазначалося, що трудящі високо оцінюють вжиті політбюро ЦК КПРС заходи по ліквідації наслідків аварії і його турботу про населення¹³.

Щербицькому докоряли, що він не відмінив першотравневу демонстрацію у Києві. Цей докір значною мірою справедливий. Але питання про демонстрацію у Києві також вирішувалось у Москві. Як встановило слідство, перед початком демонстрації Щербицький навів слова М. Горбачова: “Якщо зірвеш демонстрацію — виключимо із партії”¹⁴.

До Горбачова Щербицький ставився з повагою: у нього не було жодних сумнівів, коли під час перебування у США він дізнався про смерть К. У. Черненка, і коли виникло питання про його наступника. Кандидатуру Горбачова на пост Генерального секретаря ЦК КПРС він твердо підтримував. Проте, як згадувала В. С. Шевченко, за роки перебування думка

Щербицького про Горбачова радикально змінилася. “Ми ще зазнаємо з ним лиха”, — говорив він ¹⁵.

Перебудова не послабила економічний тиск центру на Україну. З ліквідацією наприкінці 80-х рр. союзно-республіканських міністерств вугільної промисловості та металургії Києву було все важче впливати на становище в Донбасі й Придніпров’ї. Та й стиль роботи В. Щербицького у той час різко змінився. Як згадує В. А. Масол, він став надто обережним і навіть капризним. Відчувалося, що тягар обов’язків першої людини в республіці стає для нього непосильним.

Під час вересневого (1989 р.) пленуму ЦК Компартії України Щербицький звернувся із заявою про звільнення його від обов’язків першого секретаря і члена політбюро ЦК Компартії України за віком і станом здоров’я. М. Горбачов, спеціально прибувши на пленум, намагався зробити відхід Щербицького від справ не дуже болісним для нього. Він підкреслив, що Володимир Васильович — відома в партії людина і що за його плечима велике життя. “Його політична і практична діяльність на різних постах — члена політбюро ЦК КПРС і першого секретаря ЦК Компартії України, безумовно, заслуговують позитивної оцінки”. Сам Щербицький на пленумі був небагатослівним, підкресливши, що працював, не шкодуючи сил і здоров’я, але вирішити багато завдань з відомих причин не вдалося. “Однак за всіх обставин я можу з чистою совістю сказати, що інтереси партії і благо народу завжди були для мене над усе”.

Після відставки Щербицький прожив недовго. Щось у ньому надломалося. “Він не хотів жити”, — робить висновок В. Врублевський. 16 лютого 1990 р., напередодні дня свого народження він був особливо пригніченим. У той самий день його не стало.

Історія все розставить по своїх місцях. Об’єктивну, зважену оцінку дасть вона і неординарній постаті В. В. Щербицького. Поки що ж можна сказати одне: він зробив для України багато, мабуть, більше, ніж зробив би на його місці хтось інший.

¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1121, арк. 183.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1813, арк. 31, 54.

³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1316, арк. 212.

⁴ Радянська Україна. — 1965. — 16 жовтня.

⁵ Правда Украины. — 1972. — 26 мая.

⁶ Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — К., 1993. — С. 24—25.

⁷ Див.: Савельєв В. Л. Чи був П. Ю. Шелест виразником “українського автономізму?” // Укр. іст. журн. — 1991. — № 4. — С. 100.

⁸ Врублевский В. Указ. соч. — С. 160.

⁹ Там само. — С. 131.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 835, арк. 40—41.

¹¹ Кураєв І. Ф. Феномен Щербицького: 17 років на чолі Компартії України // Етнополітика: історія і сучасність. — К., 1999. — С. 491—493.

¹² Врублевский В. Указ. соч. — С. 204—206.

¹³ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., 1996. — С. 152—153.

¹⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 2000. — С. 298.

¹⁵ Врублевский В. Указ. соч. — С. 244.